

KNJIŽEVNA ESEJISTIKA IN KNJIŽEVNA KRITIKA

Namen članka je prikazati, kako se je v zadnjem času slovenska literarna veda odzivala na književnokritičko in literarnoesejistično prakso. Glavna ugotovitev potrjuje predpostavko, da je v zadnjih desetih ali petnajstih letih nastalo več del, ki so pomembno dopolnila starejše zgodovinske in teoretske uvide. Če k temu dodam še druge znanstvene dogodke, potem je mogoče skleniti, da je literarna veda obe področji reflektirala vitalno in kompetentno.

Ključne besede: literarna esejistika, književna kritika, slovenska literarna veda, vrednotenje, zgodovina eseja

Sledil bom strokovnim in znanstvenim dogodkom, ki bodo pokazali, kaj je imela slovenistika v zadnjem desetletju povedati o literarni kritiki in esejistiki. Mislim na razprave, doktorate, monografske publikacije, morebitne simpozije ipd. Zanimalo me bo, v kakšni meri je slovenistična veda posegala po globljih, teoretskih osnovah esejistike in kritike ter kako daleč segajo esejističnozgodovinski in kritičkozgodovinski uvidi.¹ Splošna ocena situacije, ta ne upošteva le zadnjega obdobja, je naslednja: aktualno kritičsko in esejisko prakso so z zamikom reflektirali teoretski uvidi. Ti so bili pogostejši in bolj poglobljeni predvsem dvakrat, prvič v tridesetih letih prejšnjega stoletja, ko so različni idejni in filozofski zagoni utemeljevali nujnost in »pravilnost« katoliških, liberalnih ter marksističnih vidikov pri vrednotenju umetnosti. Drugič se je razpravljanje razvnelo po drugi svetovni vojni, ko so okoliščine socialistične države in vse, kar je bilo z njo povezano, privedle do bolj in manj tehtnih premislekov o tem, kakšna naj bo aktualna literarna presoja in kam naj se usmerja književna praksa. Nekaj podobnega se je dogajalo tudi z esejistiko, seveda pa je bila tu situacija zaradi narave eseja bolj strpna in se je usmerjala predvsem k vprašanju o zvrstni podobi, o poetoloških značilnostih, tematiki ter slogovno-jezikovnih vidikih in se v glavnem ni obremenjevala z različnimi ideološkimi praksami.²

V zadnjem desetletju so izšle vsaj štiri pomembne znanstvene monografije o književni kritiki: dve knjigi *Literarno vrednotenje na Slovenskem* (2002 in 2003) Matije Ogrina, *Literarna kritika* (2004) Draga Šege in doktorska disertacija *Struktura in funkcija literarne kritike* (2009) Roberta Jereba. Za relevantno sliko pa je treba seči do monografije Borisa Paternuja *Estetske osnove Levstikove literarne kritike* (1962). Gre za eno najpomembnejših refleksij slovenske književne kritike. Avtor se sicer

¹ Članek je nastal v okviru programske skupine P6-0156 (Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine).

² B. Ziherl (Nekaj opomb o naši kritiki, 1953), J. Vidmar (O estetskih kriterijih, 1953), J. Kos (O marksistični estetiki in marksistični kritiki, 1954, Prispevek k splošnemu čiščenju pojmov v kritiki, 1953), T. Kermauner (O dveh prevladujočih tipih v sodobni marksistični kritiki, 1953), H. Grün (Poskus o poskusu, 1953), B. Borko (Kaj je in kaj ni esej, 1965).

ukvarja s točno določeno kritiško paradigmo, vendar ob tem odgovarja na mnoga za samo kritiko odločilna vprašanja – zgodovinska, kulturna, politična, psihološka, sociološka, antropološka. Zanesljivost literarne kritike povezuje s trdnimi estetskimi izhodišči in pri tem upošteva subjektivne ter objektivne možnosti, ki jih opredeljujejo različni konteksti, v katerih kritikovo delo nastaja. Celovitost in doslednost študije je Paternu dosegel s tem, da je po genezi Levstikovega literarnokritičnega koncepta analiziral njegove glavne idejne in estetske osnove: nastanek in smoter književnosti, odnos med zunajliterarno in znotrajliterarno stvarnostjo, jezikovni nazor ter teorijo značajev. Dognanja je primerjalno postavil v kontekst nemških, francoskih in ruskih spisov o realizmu ter tako odkril Levstikove najgloblje poglede na sočasno književnost. Poudaril je, da Levstikova mladostna literarna refleksija odklanja didaktičnost in pledira za spontanost, živost ter iskrenost. Pri tem ostaja trdno v mejah idealov osebne in narodne svobode, kakršna sicer izhaja iz Prešernove svobodne pesniške osebnosti, a jo hkrati materializira in s tem postavlja v nov kontekst. Ko se avtor posveti Levstikovemu miselnemu sestavu, najde dovolj argumentov za trditev, da se je kritik že v mladostni dobi usmeril tudi k iskanju idejnih sestavin v književnem delu, v vsakem primeru pa je filozofsko-spekulativno vsebino zamenjal z iskanjem zamisli, ki bodo imele zaledje v stvarnosti. Literarno-razvojni, kulturno-civilizacijski in zgodovinsko-politični vidik Levstikove književne kritike Paternu prikaže tako, da razčleni vzroke in posledice dogodkov ter situacij, ki so s slovenskega in širšega evropskega vidika spodbujale Levstikovo kritično misel. V prvi vrsti gre za problem literarnega provincializma, močno klerikalno obeležje ter protežiranje Jovana Vesela Koseskega na eni strani ter za teoretska izhodišča na drugi. Paternu ustvari širok uvid, kamor uvrsti takratno šolsko prakso, domače literarne ocene, aktualne nemške teoretike in klasične zglede, k temu pa organsko dodaja še Levstikove intimne in v njegovi osebni izkušnji utemeljene pesniške oziroma literarne odločitve, polemike s konzervativnimi pogledi na književnost, zasebna pisma redkim somišljenikom, odzive na širšo kulturno, publicistično ter narodnostno situacijo. Med pomembnimi učitelji navede gimnazijskega profesorja Petra Petruzzija, opozori na Levstikovo razočaranje, ker je laična javnost v glavnem spregledala njegovo zbirko *Pesmi* (1854), katoliška stran pa jo ostro napadla. Najpomembnejše značilnosti kritikovega dela definira v uvodu k oceni Valjavčevih pesmi (1855) ter poudari, da je Levstik z njim ustvaril celovit literarno-estetski koncept, ki ga kasneje v glavnem ni več spreminjal: svoje razumevanje pojma pesništva je razširil na celotno književno produkcijo, posebno pozornost pa namenil značajem, naravi, dejanjem, zunanji podobi oseb ter s tem poudaril svoj interes za objektivne vidike literature. Pomen Levstikove kritike vidi v njegovem upoštevanju domačih razmer ter hkratni odločitvi za univerzalen in predvsem k sodobnim literarnim tokovom obrnjen pogled.³ Konec osemdesetih let

³ Paternujevo študijo je v *Naših razgledih* (1962) ocenil Jože Pogačnik. V celoti gledano je avtorju priznal, da je uspešno obvladal zelo kompleksno in dinamično problematiko, opozoril na bistvene stvari ter nakazal smeri nadaljnjega razpravljanja. Med kritični pripombami pa je treba izpostaviti Pogačnikovo mnenje, da Levstikov uvod k oceni Valjavčevih pesmi vendarle nima ključnega pomena pri odkrivanju Levstikovega literarnega nazora. Svojo trditev utemeljuje z nekaterimi drugimi premišljevalci Levstikovega dela, denimo z Antonom Ocvirkom in Antonom Slodnjakom, in zapiše, da Paternu kljub »obširni znanstveni aparaturi«³ njihovih dognanj o eklektičnosti omenjenega spisa o Valjavčevi zbirki ni ovrgel. Dalje Pogačnik opozarja, da Paternujevi obširni uvidi v aktualno evropsko estetiko potrjujejo njegovo široko poznavanje

prejšnjega stoletja je nastala še ena pomembna knjiga istega avtorja kritičnozgodovinska monografija *Modeli slovenske literarne kritike* (1989).⁴

Monografija Draga Šege *Literarna kritika: Termin, geneza, teorija*, ki je bila najprej namenjena zbirki Literarni leksikon, je nastajala več desetletij. Glede na svoje glavne poudarke – terminološka vprašanja, genezo literarne kritike ter teoretsko problematiko – bi tja tudi spadala. Avtor razpravlja o pojmu literarna kritika in pri tem upošteva neposredno zvezo med literarno prakso ter njenim vrednotenjem, različna poimenovanja besedne umetnosti ter razvoj samostalnika kritika. Slednjega že v grški pomenski inačici poveže s *presoj*o in *razbor*om ter tako opozori na antično pomensko podstavo pojma, ob tem pa še na termin gramatika, ki da je v rabi nekaj časa prevladoval. Nato natančno sledi rabi pojma v narodnih jezikih in bralca vodi k sintetičnemu znanju o opisanem problemu, ne da bi bila njegova konceptualna preciznost za samo branje moteča. Največ k temu pripomore odločitev, da bo v novih rabah pojma poudaril pomensko prastrukturo, ki jo najde v francoski rabi v 17. stoletju. Pravilno ugotavlja, da njegov zgodnji pomen poudarja posebnost historičnega pristopa, ki vodi k objektivnemu sledenju zgodovinskim dogodkom, iskanju vzročnih zvez ter k logičnemu sklepanju. Šega natančno in dosledno povzema situacijo pred izhajanjem Bleiweisovih *Novic* in po njem, mislim na njegovo naštevanje slovenskih vzporednic nemškemu samostalniku *Recension* in končno na postopno uveljavljanje pojmov *kritika*, *kritikus*, *kritikovanje* ipd. V drugem poglavju z naslovom *Geneza literarne kritike* razvoj pojma usklajuje s samo dejavnostjo v prvi polovici 19. stoletja. Pri tem se opira na francosko in nemško prakso, a ima do nje tudi distanco, ker da premalo upošteva začetke, ki so že v grški antiki pokazali na kritično razmerje do literature. Šega zajema grško ukvarjanje s književnostjo temeljito in brez motečih retardacij. Natančno popisuje različne »književnokritične situacije« pri Grkih,⁵ izpostavi pomen aleksandrijske filološke šole, vplive in spodbude, slednji so področje pospešili v starem Rimu, opozori na skupni grško-rimski razvoj itd. Za berljivost in poučnost razprave je pomembno, da kritiko umešča v širše okoliščine razumevanja literature, denimo v srednjem veku in renesansi. Nove kontekstualne zveze logično razlaga s povezovanjem starih in novih kulturnozgodovinskih pogojev, duhovnozgodovinskih paradig in epistemoloških kodov, kar je še v pozno 16. stoletje tako ali drugače nadaljevalo Aristotelovo razumevanje pesništva, njegovo literarno konvencijo ohranjalo, renoviralo ali postopoma opuščalo.

Drugi in krajši del monografije je namenjen oblikovanju tipologije književne kritike, kakor jo je mogoče vsebinsko in formalno določiti ob upoštevanju praktičnega

problema, a kažejo premalo konkretnih zvez z glavnim raziskovalnim problemom. — 1963 je Pogačnik izdal knjigo podobnega značaja *Stritarjev literarni nazor*.

⁴ Paternu je razvoj glavnih literarnokritičskih konceptov analiziral z vidika ključnih literarnih dogodkov od Zoisovega razsvetljensko usmerjenega literarnega mentorstva do slovenskih modernistov. Njegova raziskava, metodološko je upoštevala kontekstualni in primerjalni vidik, je definirala dva osnovna modela – didaktičnega in estetskega. — V širši sklop uvida spada tudi intervju Slovenska literarna in gledališka kritika Mete Kušar (*Delo* 2000). Vprašani se v glavnem strinjajo, da je kritika specifičen žanr, ki iz različnih aspektov ovrednoti posamezno delo in nanj usmeri javno pozornost. Največ različnosti v odgovorih je najti tam, kjer pridejo do izraza stališča o eventualni idejni in ideološki opredeljenosti.

⁵ Prelomna točka je bilo prevrednotenje razmerja med filozofijo, resnico in pesništvom, kakor sta ga opravila najprej Platon in Aristotel.

in teoretičnega vidika. Šega definira tri glavne vzorce: biografsko, impresionistično in imanentno. Razliko med njimi najde v specifičnem interesu, ta je enkrat usmerjen k avtorju obravnavanega dela, drugič k recepciji, tretjič ga zanima delo samo na sebi. Ne gre mu zgolj za opis značilnosti, ampak vsaj še za primerjavo s sprotno literarno-vredno prakso ter za oceno, koliko se posamezen tip dejansko približuje literaturi oziroma koliko v resnici pove o njej. Genetični tip poveže z romantičnim kultom ustvarjalnega subjekta⁶ ter z empiričnim, v nadaljnjem razvoju pozitivističnim pristopom k pojavu. Ob tem opozori na nevarnost odmika od literarnoestetske presoje in v skrajnem primeru od književnosti sploh. Drugo nevarnost vidi v aplikaciji psihoanalitičnih metod na literaturo oziroma v reduciranju; ta se prek psihološkega determinizma ukvarja le z avtorjem. Drugi, recepcijski tip kritike mu s stališča književnega dela relativizira pojem *lepote* in hiperbolizira pomen *doživetja*. Tretji, impresionistični tip pa razume v smislu odsotnosti avtorja in pomembnosti bralca. To, imanentno kritiko postavi v kontekst Schleglovega stališča o književnem delu kot *avtonomni entiteti*,⁷ najde logično linijo k ruskim formalistom, učencem praškega lingvističnega krožka in k ameriški novi kritiki. Potem natančno povzema značilnosti opisanih konceptov, opozarja na razliko med literarno vedo in književnim vrednotenjem ter pri tem pove, da presoje, ki bi bila docela imanentna in ne bi v nobenem primeru prestopala formalnega in vsebinskega okvira literarnega dela, enostavno ni. Strokovno široko zastavljeno, celovito in logično strukturirano knjigo zaključi z razlikovanjem med kritiko literature in literarno kritiko ter opozori na nevarnost instrumentalizacije slovstva oz. na pomen *avtonomnega estetskega vrednotenja*.

Matija Ogrin v obeh svojih kritiškozgodovinskih monografijah z naslovom *Literarno vrednotenje na Slovenskem (Od Frana Levstika do Izidorja Cankarja, 2002, Literarno vrednotenje na Slovenskem od 1918 do 1945, 2003)* sledi več deset let trajajoči dinamiki literarnega vrednotenja, in sicer tako, da prek posameznih kritikov ugotavlja idejna in nazorska ozadja ter literarnoestetske koncepte, ki so določali književne poglede in vrednostne ocene. Knjigi sta temeljita uvida v zgodovino slovenske književne kritike, sežeta pa tudi h književni aksiologiji in k vrednotenju kot takemu. Za razliko od literarne presoje, ki da je »vrednostno opisan prikaz ali sodba«, vrednotenje razume v smislu širšega, večplastnega dojemanja in opredeljevanja, ne nujno povezanega zgolj s kritiko. Postopoma odkriva svojo temeljno predpostavko, da je literarna kritika nujna sinteza širokega referenčnega horizonta, kamor spadajo odločitve v zvezi z literarno fenomenologijo, filozofske, ideološke, politične, religiozne podlage, različni estetski koncepti, kulturne posebnosti, ter globlja izhodišča vrednotenja. Že sam izbor piscev izpostavi glavni namen monografije – zajeti dinamiko, ki je usmerjala književno refleksijo na Slovenskem. Ogrinova zgodovina slovenske aksiologije in literarne kritike dosledno upošteva več vidikov, razvojnega, kulturološkega, sociološkega, ideološkega, nazorskega, estetskega. Segel je tudi na teoretsko področje ter uvedel pojem *soglasne celote*. Z njim je opredelil bistvo

⁶ Šega v razlago implicitno vključi vsebino romantične paradigme, ta je preko romantičnega subjekta poudarila specifično in predvsem svobodno razmerje do sveta, avtonomno ustvarjalno voljo, pomen čustvovanja in domišljije ter posebno razumevanje resnice in lepote.

⁷ Literatura na način, ki ni zavezan normativnosti s pomočjo domišljije in emocionalnosti, odkriva globljo resnico ter lepoto, morda celo prevzema nase obeležje svetotvornosti.

(slovenske) literarnokritičske misli, tako da je, izhajajoč iz empiričnih ugotovitev, teoretsko poudaril kompleksnost literarnega vrednotenja in književne kritike. Avtor je ugotovitve strnil v nekaj argumentiranih sklepov. Prvi zajema razmerje med književnim delom in njegovo estetsko vrednostjo, drugi cilja na razliko med literarnim in zunajliterarnim vidikom ter opozarja na to, da so posamezni kritiki ob literarni vrednosti hote ali nehoti iskali še aktualne narodnostne, religiozne, nazorske, širše literarne, kulturne, politične diskurze. Tretji sklep govori o avtonomnosti presoje in razkriva fenomenologijo literarnega dela v pomenu samostojne in neodvisne umetnine. Pomembna je zato, ker gre vendarle za korpus, ki je nastajal v ideološko, idejno in nazorsko pestrem obdobju in je bilo razmerje med etičnimi, estetskimi in spoznavnimi komponentami prostor različnih zunajliterarnih pritiskov, namenov in tendenc. Ogrinovo delo odkriva tudi za samo književno prakso izjemno pomembno dejstvo, da je literarna kritika ves čas in kljub odmikom kot svojo glavno idejno strukturo ohranjala merilo *soglasne celote*.

V drugi knjigi je avtor formaliziral in predvsem kritiškozgodovinsko obdelal nazorsko in filozofsko-ideološko različne presoje slovenskega slovstva v prvi polovici prejšnjega stoletja. Kljub temu, da gre za znano snov, je raziskava pomembna sistematična in primerjalna analiza situacije, ki je imela dalekosežne posledice. Kronološko sledi glavnim predstavnikom, upošteva tri osrednje tokove: liberalnega, katoliškega in marksističnega, opozarja na genetično zvezo s situacijo na prelomu 19. in 20. stoletja, upošteva sociokulturne značilnosti in sprotno literarno prakso. Njegovo stališče o zvezi med nazorom, estetskimi pogledi ter kritiško dejavnostjo je tokrat še bolj pregledno kot v prvi monografiji, saj enakovredno upošteva tudi literarna dela in njihovo umetniško celovitost. Ločil je med praktičnimi in metakritičskimi vidiki ter je tako ustvaril pogoje za razumevanje situacije. Tu je gotovo imel določene težave, saj je razmeroma malo kritikov svoje početje tudi teoretsko reflektiralo. Avtor se je očitno postavil na stališče, da kritika, ki holistično sodi o bistvu, naravi in vrednosti književnega dela, lahko nastaja le ob premisleku, v katerem se križata problemsko in načelno-estetsko razpravljanje.⁸ Dalje opozori na sestavine, ki spodbudijo določeno presojo, in spomni na možnost različnih tipov, ti vodijo v gnoseološko, esteticistično ali moralistično smer. Zdaj Ogrin evocira načelo spoznavne, etične in estetske komponente.⁹ Z literarnega, zgodovinskega in duhovnega aspekta obravnavano obdobje deli na dvajseta in na trideseta leta. S tem ne sledi le slovstveni dinamiki, marveč upošteva še socialnopolitične razlike ter filozofskonazorske posebnosti. Pogled na začetek 20. stoletja opozori na genetično zvezo kritiškega Ivana Cankarja s poznejšimi kritikami; socialna kritika je vplivala na marksistične pisce. Ogrin opozori na povezavo med svetostjo in posvečenostjo ter liberalno zamislijo o umetnosti kot univerzalni religiji človeštva. Najdalekosežnejšo povezavo najde med Cankarjevo premiso o »enotnosti vseh umetnikovih stremeljenj«¹⁰ z mlajšo katoliško literarno presojo,

⁸ Sintagma posredno opozarja na kritiko, ki izhajajoč iz trdih ideoloških temeljev književno delo reducira na zadovoljevanje zunajliterarnih ciljev ter ga v tem smislu tudi ocenjuje.

⁹ Posredno opozarja na Siegfrieda J. Schmidta, ki govori o kognitivno-refleksivni, moralno-socialni in hedonistično-emocionalni vlogi. Poimenovanje zelo podobnih vsebin nemškega filozofa bi bilo primernejše, saj bi neposredno poudarilo linijo kritik – nazor – delo – vrednotenje. V bistvu gre Ogrinu prav za to, izpostaviti pogoje, ki o(ne)mogočajo adekvatno presojo.

ta je sledila ideji o umetniški sintezi religioznega, etičnega in estetskega. Ogrin je s teoretskega aspekta izpostavil dva tipa vrednotenja, *organsko* in *reduktivno*. Prvi tip evocira prepletenost vsebinskih in oblikovnih določnic ter s tem odklanja idealistično estetiko, drugi izpostavlja v umetniškem delu zgolj eno od komponent, recimo etično. Najpomembnejši predstavnik katoliške skupine je France Vodnik. Avtor v njem prepozna pisca, ki mu je že v dvajsetih letih uspelo preseči estetsko-formalistični model Izidorja Cankarja¹⁰ na način, ki se je takrat ponujal kot najbližji mladim katoliškim izobražencem¹¹ in je ob tem prek Oskarja Walzla omogočal še moderno razumevanje literarnega dela kot *umetniškega organizma*.¹² Najvidnejši pisec slovenskega liberalizma dvajsetih in tridesetih let prejšnjega stoletja je bil Josip Vidmar. Njegov literarno-vrednostni kompleks in kritiko je Ogrin strnil v ugotovitev, da je umetnino razumel v ahistoričnem smislu, pri čemer je poudaril njen univerzalni pomen in posebni etos. Povezal ga je z »nepristranskim upodabljanjem« oziroma s stališčem, da mora umetniško delo izhajati iz najglobljega umetnikovega bistva, iz njegove osebnosti, ki je ustvarjalna že sama po sebi. Za najvidnejšega marksističnega kritika določi Iva Brnčiča, v njegovem delu prepozna analitično prodornost in dosledno izhajanje iz marksistične zamisli o temeljiti preobrazbi družbe.¹³ Ogrinova monografija je metodološko čvrsto delo, pregledna in slogovno ter jezikovno dostopna analiza in povsem ustreza dejanskemu stanju stvari.

Prikaz dogajanja na področju slovenske književne kritike zaključujem z doktorsko disertacijo *Struktura in funkcija literarne kritike na primeru sodobnega slovenskega romana* (2009) Roberta Jereba.¹⁴ Avtor je opus slovenske literarne kritike razumel kot razčlenjen in smiselno zgrajen organizem, ki mu je z ustreznim pristopom mogoče določiti glavne značilnosti ter njegovo funkcijsko vpetost v kulturne, duhovne in socialne pogoje ob koncu 20. stoletja. Zastavljeni problem je postavil v kontekst sodobnih tujih in domačih teoretikov. Obsežen korpus je analiziral na diahroni in sinhroni ravni, in sicer s stališča slogovnih ter jezikovnih določnic, problemsko ter z vidika socializacije literature ter kritike kot take. Delo temelji na kvantitativno-empiričnem pridobivanju podatkov in na kritični analizi zbranega materiala. Selekcija korpusa upošteva generacijsko različne pisce, kritike in kritičarke, dela iz središča in obrobja slovenskega kulturnega prostora. Jereb ugotavlja, da je temeljno metakritičko opravilo določiti obseg posameznih tipov izjav (deskriptivnih, interpretativnih in vrednotenjskih), tabelarno prikaže kvantitativno pridobljene podatke o struktur-

¹⁰ I. Cankar je v nekaterih zgodnjih delih, denimo v *Evolucionizem v estetiki* (1908), *Ljudsko gledališče* (1908) in *Pogovori o umetnosti* (1910) pokazal razmeroma močno navezanost na starejše estetske poglede. Prek Frančiška Lampeta je lepoto povezoval z oblikovnimi sestavinami umetniškega dela. Umetnostni nazor, katerega središče je objektivni kriterij, je potem še izostril ter tako prešel v esteticizem ter poudarjanje zgodovinskega pomena.

¹¹ Ob povedanem je potrebno opozoriti še na duhovne podlage slovenskih križarjev.

¹² Vodnik je s svojim vrednostnim konceptom in kritično prakso spodbudil obsežno polemiko Josipa Vidmarja, ki je v 20. stoletju nadaljeval Levstikovo dediščino svobodomiselnega in demokratičnega pisca.

¹³ Seveda pa je kljub Brnčičevemu upoštevanju umetniških odlik književnega dela treba zapisati, da je umetnost zanj predvsem produkcija, ki nastaja iz naprednih družbenih sil zato, da se pozitivni socialni motivi iz preteklosti prek sedanosti projicirajo v prihodnost.

¹⁴ Mentor Miran Hladnik, FF UL.

nih sestavinah presojanja ter opozori na medbesedilne vidike in jezikovno-slogovne vzorce.

Razvoj esejskoteoretske in esejskozgodovinske¹⁵ misli na Slovenskem v zadnjih desetih letih je bil v glavnih potezah podoben pravkar prikazanemu, a vendarle nekoliko drugačen. Stično tičko je potrebno iskati v poglobljenem znanstvenem interesu za obe področji, razliko pa v dejstvu, da je esejistika svojo sintetično teoretsko utemeljitev dobila nekoliko prej kot kritika in se je v zadnjem času njena refleksija usmerila k zgodovinskim in antološkim uvidom. Tu mislim na obe monografiji, ki sta slovensko esejistiko obravnavali v problemskem, idejnem in notranjeslogovnem smislu, *Slovensko esejistiko v drugi polovici 20. stoletja* (2003) ter *Slovensko esejistiko od začetkov do leta 1950* (2010), na antologijo *Aristokracija jezika in duha* (2005),¹⁶ avtor navedenih knjig sem sam, in na doktorsko disertacijo Katje Bergles *Slovenska esejistika med letoma 1995 in 2010*.¹⁷

Opis situacije na področju esejistike bom začel s študijo Denisa Poniža *Esej* (1989), ki je izšla nekaj let pred obravnavanim obdobjem, a je eden referenčnih prispevkov¹⁸ o tem področju miselne proze. Avtor se je problema lotil poglobljeno. Slovenska teorija eseja je do takrat štela sicer že več spisov, vendar so ti razen študije Janka Kosa obravnavali v glavnem samo posamične vidike. Drugo izhodišče je bila potreba, da v enovito celoto združi različne plasti problema. Od tod je Poniž sledil semantičnim vidikom termina, široko obravnaval formalne in vsebinske osnove, esejskozgodovinsko segel k zgodnjima francoskemu in angleškemu eseju ter nato sledil dinamiki v naslednjih stoletjih. V osrednjem poglavju se je posvetil še poetološkim in tipološkim vprašanjem. Na ta način se je postopoma približal primerjalnim vidikom ter slovenski refleksiji eseja. Gre za primerjalno metodološko pregledno delo, ki se selekcionirano opira na tuje avtorje. Seveda pisec ne more mimo Maxa Benseja, Theodorja W. Adorna, Gerharda Haasa, Ludwiga Rohnerja,¹⁹ Klausu G. Justu.²⁰ Poniž opozori, da je esej hibridna zvrst in sta zato njegova poetika in tipologija relativni kategoriji ter ju je s formalnega in vsebinskega stališča težko določiti. Esaj je zanj predvsem dinamična in odprta zvrst. Tipološke značilnosti išče prek Roberta Sholesa, Carila Klausu, Arturja Hänya, Theodorja Adorna idr. ter sklene, da je tipologija pogosto vezana na razmerje eseja do sorodnih zvrsti, upošteva tematiko ter specifičen esejstov interes. Poučen del knjige so primerjalne analize o eseju ter

¹⁵ Kritike o izbranih slovenskih esejih je v knjigi *Branje po izbiri* leta 2004 izdal Matevž Kos.

¹⁶ Pri ljubljanski študentski založbi bo v letu 2013 izšla še antologija slovenske esejistike v prvi polovici 20. stoletja. Uredil in spremno študijo je napisal Miran Štuhec.

¹⁷ Leta 2009 je Društvo za primerjalno književnost organiziralo mednarodno konferenco z naslovom *Esej in singularnost*.

¹⁸ Opozoriti je potrebno seveda na antologijo *Sodobni slovenski esej* (1979). J. Kos je izbor šestnajstih esejstov uvedel s spremno študijo o eseju kot »polliterarni« zvrsti in izpostavil njegove formalne, vsebinske in duhovne značilnosti. Avtor je temeljito presekel vse, kar je bilo do takrat napisanega o eseju, tu mislim na genološka vprašanja, povzemanje situacije pri nekaterih drugih narodih ter na zgodovinski aspekt. K temu dodajam še spis *O esejističnem in kritičnem diskurzu* (1996), v katerem Jože Pogačnik esej povezuje z avtentičnim, privlačnim in slogovno dognanim razpravljanjem o književnih vprašanjih.

¹⁹ Ludwiga Rohnerja je v študiji *Sodobni slovenski esej* upošteval tudi Janko Kos.

²⁰ Pestrost, ki jo ponuja teorija eseja, Poniž pokaže tudi z Justovimi zamislimi, ki esej umeščajo med bolj ali manj elitno branje, ki od avtorja in od bralca na različnih ravneh zahtevajo visoko kompetenco.

književni kritiki, razpravi in feljtonu.²¹ Drugi del monografije je trodelna refleksija eseja: poročilo o »evropski esejistiki«, umeščanje pojma v slovenski kulturni in miselni prostor, slovenska esejiska praksa ter teoretski in esejskozgodovinski odzivi nanjo. Struktura knjige sledi logični razporeditvi razpoložljivega materiala: potem, ko se bralec seznani s poetološkimi in tipološkimi oznakami, naj premisli še domače razmere – praktične in teoretične. Avtor v razvoju slovenskega eseja loči dve stopnji, konec 19. stoletja razume v smislu »pripravljalnega obdobja«, ki da je postopoma ustvarilo pogoje za nastanek »pravega« eseja v času slovenske moderne.²² Situacija po letu 1945 je bila po avtorjevem mnenju drugačna, na začetku v ustvarjalnem smislu omejevalna, kasneje je esejiziranje spodbujala. Ponižev opis situacije ustreza dejanskemu stanju tudi zato, ker podatke išče pri vseh relevantnih avtorjih, esejskozgodovinskemu uvidu doda pregled teoretskega spisja in navede zvrstne oznake iz nekaterih ključnih del po letu 1936.

Prva slovenska esejskozgodovinska monografija *Slovenska esejistika v drugi polovici 20. stoletja* je bila del koncepta Slovenske matice ponovno premisliti slovensko književnost po letu 1950, in to široko in dostopno. Monografija je trodelna, najprej se ukvarja s splošnimi vprašanji, povezanimi z esejem in esejistiko, nato sintetično ugotavlja situacijo na tematskem, slogovnem in jezikovnem področju, zadnji del je namenjen opusom posameznih esejistov. Seveda je bilo potrebno najprej pojasniti teoretske vidike, opisati situacijo, razmejiti esejistiko od kritike in znanstvene dejavnosti. Historična perspektiva je pokazala, da je mogoče zametke »slovenskega« eseja najti konec 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja v tujejezičnih delih slovenskih avtorjev,²³ prve eseje nato povezati z delom Frana Levstika, Josipa Stritarja, Frana Levca, strnjena esejistična dejavnost pa se je začela na prelomu 19. in 20. stoletja z Ivanom Prijateljem in Izidorjem Cankarjem. Za potrebe relevantne analize se mi je zdelo nujno vsebinsko določiti sam esej. Pri tem sem povzel domače (Denis Poniž, Janko Kos) in tuje teoretike (Max Bense, Theodor Adorno, Gerhard Haas, Ludwig Rohner) ter upošteval esejisko prakso. Novo v teoretskem delu monografije je poimenovanje *mentalne in formalne določnice*²⁴ ter opredelitev eseja kot *zvrsti miselne proze*. Definicija, ki je bila merilo, po katerem sem besedila selekcioniral, govori o tem, da je esej sinteza posebnega in avtentičnega stanja duha ter slogovno uravnoteženega ustvarjalnega postopka, v katerem se hkrati odkrivata subjekt in objekt. Ena od začetnih splošnih ugotovitev knjige je povezana s sociološkim vidikom oziroma s sociologijo esejistike, ta naj pojasni morebitno zvezo med produkcijo in, recimo temu, zunanjimi zagoni. Knjiga sledi najpomembnejšim dogodkom, upošteva Rožančevo nagrado, opozarja na to, da se je zavest o eseu kot posebni zvrsti miselne

²¹ Če so za poetiko eseja v razločevalnem smislu pomembne primerjave, recimo, med esejem in feljtonom, potem je brez dvoma tako za esej kot za roman pomembno poglavje Esaj in roman, kjer avtor prek Roberta Musila in zlasti Gerharda Haasa v prekrivanju obeh zvrsti ugotavlja ustvarjalni presežek.

²² Poniž posebej opozori na sodelavce *Sodobnosti*, *Kritike* in *Modre ptice* in meni, da so ti poznavanje eseja pred začetkom druge svetovne vojne pomembno dopolnili na praktični ravni.

²³ Anton Tomaž Linhart in Matija Čop sta deli *Versuch einer Geschichte von Krain und Übrigen Ländern der südlichen Slawen Österreichs* (1788) in *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur* (1831) napisala v nemščini, Stanko Vraz pa *O Dubrovčanima* (1847) v hrvaščini.

²⁴ Posamezne sestavine mentalnih in formalnih določnic sledijo že znanim ugotovitvam o dedukciji, indukciji, sintezi, meditaciji, refleksiji, intuiciji itd.

proze izčistila ob domačih in tujih spisih, izpostavlja zveze v mednarodni prostor. Sintetični del monografije primerjalno analizira problemsko, jezikovno in notranjeslogovno²⁵ podobo slovenske esejistike. Esejistika druge polovice 20. stoletja je problemsko že razčlenjena, na zunaj pa enovit korpus: izpostavljala je univerzalne vidike naroda, jezika, estetike in kritike, književnosti, eksistence, etike in morale. Monografija ob podrobni analizi stanja pokaže razmeroma velike notranje premike. Tako sem ob književnih temah izpostavil, da je esejistika opravila troje: odkrivala nove pomene ter smisle besedil, ki so bila v slovenski zavesti s svojimi pomenskimi kodi že ustaljena, reflektirala aktualno književno produkcijo in diskutirala tako, da je interes od konkretnega besedila širil k splošnejšim temam. Celovit uvid v slovensko esejistiko je knjiga dosegla z razčlenitvijo notranjega sloga. Ta aspekt je pomemben, saj pojasnjuje eno najbolj prepoznavnih tipoloških značilnosti slovenske esejistike, in sicer praviloma uravnoteženo združevanje notranjeslogovno različnih prvin. Prvi del knjige je urejen problemsko, drugi kronološko. Posamezni pisci, štiriinpetdeset jih je, so razvrščeni od najstarejšega Josipa Vidmarja do najmlajšega Matevža Kosa. Izbor piscev in njihovega dela upošteva različne avtorske zagone in argumentira začetne sintetično postavljene trditve o tematskih, slogovnih, jezikovnih in tipoloških značilnostih.

Leta 2005 je izšel obsežen izbor slovenske esejistike po letu 1950 *Aristokracija jezika in duha*.²⁶ V antologiji so zbrani eseji šestintridesetih slovenskih avtorjev, na primer Josipa Vidmarja, Edvarda Kocbeka, Marjana Rožanca, Draga Jančarja, Mitje Čandra. Knjiga se zaključuje z razpravo o slogovnih, miselnih in tematskih značilnostih ter idejnih podlagah slovenske esejistike. Na koncu je *Beležka o piscih*. Namen antologije je bil zajeti raznolikost slovenskega esejističnega ustvarjanja in pokazati na njegove glavne problemske, slogovne ter idejne premike. Korpus besedil je sedaj dosti večji, kot je bil v prejšnjih antologijah, zato ker ta izbor zajema daljše obdobje, ki je predvsem ob koncu 20. stoletja doživelo opazno povečanje produkcije. Pri selekciji gradiva sem upošteval pomembnost tematskih, nazorskih, idejnih, slogovnih in jezikovnih sestavin, reprezentativnost, številčnost in pomembnost posameznih opusov in Rožančevo nagrado; vključil sem tudi pisce, ki sicer niso napisali veliko, vendar so zanimivi zaradi svojega izvirnega in estetsko dovršenega esejiziranja. V spremni študiji *Aristokracija jezika in duha* pišem o razvojnih, slogovnih, duhovno-zgodovinskih in tematskih področjih slovenske esejistike. Tu nekatere stvari povzemam po monografiji iz leta 2003, nov pa je skrčen uvid v miselne podlage posameznih vidnih slovenskih esejistov.

Monografija *Slovenska esejistika od začetkov do leta 1950* (2010) je moje nadaljevanje raziskav tega področja. Po prejšnjih dveh knjigah je tako rekoč nujna za celovito poznavanje slovenske esejistike ter za promoviranje njenega kulturno-zgodovinskega in narodnozgodovinskega pomena. Knjiga se konceptualno navezuje na

²⁵ Skladno z utečenimi pojmi notranjega sloga, o njih je prvi že pred več desetletji govoril Emil Stai-ger, in upoštevajoč nekatere ključne značilnosti slovenske esejistike uvajam polemičnost, razpravljalnost, avtobiografskost, kritičnost itd.

²⁶ Antologije o esejistiki so med drugimi uredili: D. Šega (*Antologija slovenačkok književnog eseja*, 1964), Janko Kos (*Sodobni slovenski esej*, 1979), Denis Poniž (*Slovenački esej*, 1984), Matevž Kos (*The Slovenian Essay of the Nienties*, 2000).

prvo, kar pomeni, da po najnujnejših teoretskih opredelitvah prehaja na sintetičen uvid dogajanja in potem v natančno obravnavo posameznih vidnih piscev. Teh je enaindvajset in so razporejeni po časovnem merilu od najstarejšega k najmlajšemu. Pri izboru sem upošteval, da monografske študije o esejistiki do leta 1950 še ni in je zato izbor nekoliko širši; in da je v obravnavanem obdobju v humanistiki spoznavnoteoretsko, jezikovno in slogovno večkrat težko ločiti med literarnim razpravljanjem in književnim esejiziranjem. Precej prostora namenjam okoliščinam, v katerih je esejistični korpus nastajal. V poglavju *Čas in prostor* zato prek nekaterih pomembnih avtorjev (Peter Vodopivec, Janko Kos, Franc Zadavec idr.) sledim zgodovinskim in narodnopolitičnim premikom, ti so neposredno opredeljevali slovenskega duha tistega časa, kulturo, poglede, vrednote; dalje upoštevam dogodke, ki jih je mogoče postaviti v zvezo z nadaljevanjem različnih svetovnonazorskih opredelitev ali z nastankom novih ideoloških konceptov. Moj namen je namreč bil pripraviti podlago za bralčevo historizacijo korpusa. Glavni poglavji sta Problemska in nazorska razhajanja ter stičišča; slovenstvo, kultura, jezik, literatura ter Avtorji in dela. Ugotovitve je mogoče strniti z naslednjimi mislimi: Esej se je pri Slovencih pojavil razmeroma pozno, zares pravzaprav šele na začetku 20. stoletja. Posamezne primere najdemo sicer že prej, vendar celovitega in sistematičnega ustvarjanja ni bilo. Že na samem začetku pa so se pojavili zelo nadarjeni pisci, denimo Izidor Cankar in Ivan Prijatelj; ob njih in zaradi vprašanj, ki so zadevala bistvo Slovencev in slovenstva, je esejistika spodbudila veliko ustvarjalnih potencialov ter se hitro razvila v prepoznavno ter problemsko raznovrstno zvrst miselne proze. Esejisti so po svoji duhovni podobi različni, ločijo se po nazorski pripadnosti in interesih, drugačne so njihove ustvarjalne zmožnosti, a so narodno, duhovno ter kulturno zelo pomembna skupina. Nekateri moji sklepi sovpadajo s tistimi, ki sem jih oblikoval v monografiji iz leta 2003, da se je slovenska esejistika problemsko, slogovno in idejno najbolj izčistila pri obravnavanju književnih vprašanj, slovenščine in naroda. Tu mislim na pestro situacijo, ta seže tudi k tujim literaturam, literarni ontologiji, estetskim temam in umetnosti, bivanjskim vidikom itd. Področje je bilo v prvih petih desetletjih 20. stoletja zelo produktivno in pomembno v narodnem, kulturnem ter duhovnem smislu.

Disertacija *Slovenska esejistika med letoma 1995 in 2010 – problemski krogi, postopki notranjega sloga in njihova funkcionalna zveza* (2012) Katje Bergles²⁷ obravnava slovensko esejistiko zadnjih dveh desetletij. V prvem delu povzame teorijo eseja kot zvrsti miselne proze ter razčleni in pojasni terminologijo. V drugem, obsežnejšem delu tipološko razčlenjuje in primerja izbrani korpus. To počne z dveh vidikov, s problemskega in jezikovnega ter notranjeslogovnega. Esej je raznolik in sega od najobsežnejše književne esejistike, spisov o kulturni samobitnosti, umetnosti in estetskih vprašanjih do esejev o naravi, politiki, ekologiji itn. Z aspekta notranjega sloga esej ni čista zvrst miselne proze, ampak v njem prej ali slej ugotovimo združevanje različnih postopkov. Avtorica jezikovnih in notranjeslogovnih strategij ne povezuje le s posameznimi temami, ampak tudi s stopnjo esejistove osebne prizadetosti, odgovornosti, spoštovanja, negotovosti ali čustvene napetosti.

²⁷ Mentor Miran Štuhec, FF UM. V letu 2013 bo doktorsko nalogo z naslovom *Idejna podoba esejistike* Marjana Rožanca z vidika Frommovega humanizma branila Anita Laznik.

Obe obravnavani področji sta v zadnjem desetletju doživeli precej slovenske literarnovedne pozornosti, ki ju je enakopravno postavila ob bok literarne zgodovine. Seveda z doseženim ni treba biti zadovoljen, esejistika potrebuje vsaj še temeljito stilistično študijo, kritiki pa bi bila dobrodošla sintetična razprava o dogajanju po drugi svetovni vojni, morda tudi antološki izbor. Raziskave bi brez dvoma temeljito dopolnile vedenje o obeh področjih in, kar se mi zdi še posebej pomembno, izčistile vprašanja o današnji kritiki, preglednosti ali sploh obstoju njenih estetskih podlag in nazorskih stališč, aksiologiji itd.

VIRI IN LITERATURA

- Katja BERGLES, 2011: *Slovenska esejistika med letoma 1995 in 2010 – problematični krogi, postopki notranjega sloga in njihova funkcionalna zveza: Doktorska disertacija*. Maribor: Katja Bergles.
- Milena BLAŽIČ, 1997: *Vrednostni sistem literarne kritike v reviji Beseda: 1951–1957: Magistrsko delo*. Ljubljana: FF.
- Božidar BORKO, 1956: Kaj je in kaj ni esej. *Nova obzorja* 9. 223–26.
- Darko DOLINAR, 2001: Literarna teorija in kritika. *Slovenska književnost*, 3. Ljubljana: DZS. 562–66.
- Herbert GRÜN, 1953: Poskus o poskusu. *Nova obzorja* 6. 57–61.
- Robert JEREB, 2009: *Struktura in funkcija literarne kritike na primeru sodobnega slovenskega romana: Doktorska disertacija*. Ljubljana: Robert Jereb.
- Janko KOS, 1979: *Sodobni slovenski esej*. Ljubljana: MK.
- Matija OGRIN, 2002: *Literarno vrednotenje na Slovenskem: Od Frana Ramovša do Izidorja Cankarja*. Ljubljana: Študentska založba.
- , 2003: *Literarno vrednotenje na Slovenskem: Od 1918 do 1945*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Boris PATERNU, 1960: *Slovenska literarna kritika pred Levstikom*. Ljubljana: FF.
- , 1962: *Estetske osnove Levstikove literarne kritike*. Ljubljana: SM.
- , 1989: *Modeli slovenske literarne kritike: Od začetkov do 20. stoletja*. Ljubljana: ZIFF.
- Jože POGAČNIK, 1962: Študija o Levstikovi literarni estetiki. *Naši razgledi* 11/12. 436.
- , 1996: O esejističnem in kritičnem diskurzu. *Ponoreli kompasi*. Maribor: Obzorja.
- Denis PONIŽ, 1989: *Esej*. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon, 33).
- Drago ŠEGA, 2004: *Literarna kritika: Termin, geneza, teorija*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- , 1996: Trije tipološki obrazi literarne kritike. *Primerjalna književnost* 1. 17–34.

Miran ŠTUHEC, 2003: *Slovenska esejistika v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: SM.

--, 2005: *Aristokracija jezika in duha*. Ljubljana: Študentska založba.

--, 2010: *Slovenska esejistika od začetkov do leta 1950*. Ljubljana: Študentska založba.